

O'SMIRLARDA BILINGVAL IDENTIKLIK SHAKLLANISHINING IJTIMOY-PSIXOLOGIK OMILLARI

M.N.Ro'zmetova¹ 

1. Buxoro xalqaro universiteti tayanch doktoranti

Mas'ul muallif: Ro'zmetova
Mexriyo Nuraddin qizi, Buxoro
xalqaro universiteti tayanch
doktoranti.

Accepted: 23 Sentabr 2026
Published: 23 Sentabr 2026

Copyright: © 2026 by the
author(s). Licensee Buxoro xalqaro
universiteti ilmiy axborotnomasi.

Iqtibos uchun: Ro'zmetova, M. N.
O'SMIRLARDA BILINGVAL
IDENTIKLIK SHAKLLANISHINING
IJTIMOIY-PSIXOLOGIK OMILLARI /
M. N. Ro'zmetova // Buxoro
xalqaro universiteti ilmiy
axborotnomasi. — 2026. — T. 9, №
2. — B. 315–321.

Annotatsiya. Maqolada o'smirlik davrida bilingval identiklikning shakllanishiga ta'sir ko'rsatuvchi ijtimoiy-psixologik omillar tizimli tahlil qilingan. Bilingval identiklik shaxsning ikki til va ular ifodalayotgan ikki madaniy makonga nisbatan o'zini anglash, mansublik va qadriyat munosabatlarining barqaror tuzilmasi sifatida ta'riflanadi. Muallif bilingvizmni faqat lingvistik kompetensiya hodisasi emas, balki o'smirning "men" obrazi, ijtimoiy mansubligi va emotsional tajribasi bilan uzviy bog'liq ijtimoiy-psixologik hodisa sifatida qaraydi. Tadqiqotda nazariy tahlil, adabiyotlarni tizimlashtirish va mualliflik metodologik matritsasi usullaridan foydalanilgan. Matritsa o'nta omilni to'rt mezon – nazariy asos, ta'sir mexanizmi, empirik o'lchov vositasi va kutilayotgan natija bo'yicha qiyoslash imkonini beradi hamda omillarni makro, mezo va mikrodarajalarga ajratadi. Tahlil natijasida o'smir bilingval identikligining shakllanishida oilaviy til siyosati, ta'lim muhitidagi til rejimi, tengdoshlar guruhi va tillarning subyektiv prestiji yetakchi ahamiyatga ega ekanligi, til kompetensiyasi darajasi esa mustaqil omil emas, balki vositachi o'zgaruvchi vazifasini bajarishi asoslangan. Maqolada O'zbekiston sharoitida bilingval identiklikni empirik o'rganish bo'yicha metodik takliflar ilgari surilgan.

Kalit so'zlar: bilingvizm, bilingval identiklik, o'smirlik davri, etnik identiklik, akkulturratsiya, oilaviy til siyosati, til prestiji, ikki madaniyatli identiklik integratsiyasi, ijtimoiy identiklik nazariyasi, kod almashtirish.

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ ФОРМИРОВАНИЯ БИЛИНГВАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ У ПОДРОСТКОВ

Аннотация. В статье осуществлён системный анализ социально-психологических факторов, влияющих на формирование билингвальной идентичности в подростковом возрасте. Билингвальная идентичность определяется как устойчивая структура самосознания, принадлежности и ценностных отношений личности к двум языкам и репрезентируемым ими культурным пространствам. Автор рассматривает билингвизм не только как явление лингвистической компетенции, но и как социально-психологический феномен, тесно связанный с образом «Я» подростка, его социальной принадлежностью и эмоциональным опытом. В исследовании использованы методы теоретического анализа, систематизации литературы и авторская методологическая матрица. Матрица позволяет сопоставить десять факторов по четырём критериям – теоретическое основание, механизм влияния, инструмент эмпирического измерения и ожидаемый результат – и распределяет факторы по макро-, мезо- и микроуровням. Анализ показал, что ведущее значение в формировании билингвальной идентичности подростка имеют семейная языковая политика, языковой режим образовательной среды, группа сверстников и субъективный престиж языков, тогда как уровень языковой компетенции выполняет функцию не самостоятельного фактора, а опосредующей переменной. Выдвигаются методические предложения по эмпирическому изучению билингвальной идентичности в условиях Узбекистана.

Ключевые слова: билингвизм, билингвальная идентичность, подростковый возраст, этническая идентичность, аккультурация, семейная языковая политика, престиж языка, интеграция бикультурной идентичности, теория социальной идентичности, переключение кодов.

SOCIO-PSYCHOLOGICAL FACTORS OF BILINGUAL IDENTITY FORMATION IN ADOLESCENTS

Abstract. The article provides a systematic analysis of the socio-psychological factors that influence the formation of bilingual identity in adolescence. Bilingual identity is defined as a stable structure of self-awareness, belonging and value attitudes of the personality towards two languages and the cultural spaces they represent. The author treats bilingualism not merely as a phenomenon of linguistic competence but as a socio-psychological phenomenon closely bound up with the adolescent's self-image, social belonging and emotional experience. The study employs theoretical analysis, systematisation of the literature and an original methodological matrix. The matrix makes it possible to compare ten factors against four criteria – theoretical basis, mechanism of

influence, instrument of empirical measurement and expected outcome – and distributes the factors across macro, meso and micro levels. The analysis shows that family language policy, the language regime of the educational environment, the peer group and the subjective prestige of the languages are of leading importance in the formation of adolescent bilingual identity, whereas the level of language competence functions not as an independent factor but as a mediating variable. Methodological proposals for the empirical study of bilingual identity in the conditions of Uzbekistan are put forward.

Keywords: bilingualism, bilingual identity, adolescence, ethnic identity, acculturation, family language policy, language prestige, bicultural identity integration, social identity theory, code-switching.

Kirish. Zamonaviy dunyoda bir necha tilda muloqot qilish istisno emas, balki qoidaga aylanib bormoqda. Tadqiqotchilarning baholashicha, dunyo aholisining yarmidan ko'pi kundalik hayotda ikki yoki undan ortiq tildan foydalanadi, ya'ni bilingvizm insoniyat uchun tabiiy holat hisoblanadi [1]. Bu holat psixologiya fani oldiga muhim savolni qo'yadi: ikki tilda so'zlashuvchi shaxsning o'zini anglashi, ijtimoiy mansubligi va qadriyat tizimi bir tilli tengdoshlarinikidan qanday farq qiladi?

Mazkur savol o'smirlik davriga nisbatan alohida keskinlik kasb etadi. E.Erikson ta'limotiga ko'ra, aynan o'smirlik va ilk o'spirinlik davrida shaxsning o'ziga xosligi – identikligi shakllanadi; bu davrda yosh inson "men kimman", "men qaysi jamoaga mansubman" degan savollarga javob izlaydi [2]. Ikki tilli muhitda o'sayotgan o'smir uchun bu izlanish qo'shimcha o'lchovga ega bo'ladi: u nafaqat shaxsiy va kasbiy, balki lisoniy-madaniy mansublik masalasini ham hal qilishi kerak. Ayni shu nuqtada bilingval identiklik hodisasi yuzaga keladi.

Bilingval identiklik deganda shaxsning ikki tilga va ular ifodalayotgan madaniy makonlarga nisbatan o'zini anglashi, mansublik hissi hamda qadriyat munosabatlarining nisbatan barqaror tuzilmasi tushuniladi. Muhim jihat shundaki, bu tuzilma til bilish darajasiga to'g'ridan to'g'ri bog'liq emas: yuqori darajada ikki tilni biladigan o'smir o'zini faqat bitta lisoniy jamoaga mansub deb hisoblashi mumkin, aksincha, ikkinchi tilni o'rtacha darajada biladigan o'smir o'zini ikki madaniyatga baravar mansub deb his qilishi mumkin. Demak, bilingval identiklik lingvistik emas, birinchi navbatda ijtimoiy-psixologik kategoriya hisoblanadi.

O'zbekiston ko'p tilli va ko'p madaniyatli muhitga ega mamlakat. Davlat tili bilan bir qatorda qoraqalpoq, rus, tojik, qozoq, qirg'iz, turkman tillari kundalik muloqotda faol qo'llaniladi; so'nggi yillarda esa xorijiy tillarni, ayniqsa ingliz tilini o'rganish keng ommalashdi [3; 4]. Bunday sharoitda o'smirlarning sezilarli qismi bir vaqtning o'zida bir necha lisoniy makonda faoliyat yuritadi. Shu bois bilingval identiklikning shakllanish omillarini aniqlash nafaqat nazariy, balki amaliy – ta'lim va tarbiya jarayonini to'g'ri tashkil etish nuqtai nazaridan ham ahamiyatlidir.

Mazkur maqolaning maqsadi – o'smirlarda bilingval identiklik shakllanishiga ta'sir ko'rsatuvchi ijtimoiy-psixologik omillarni yagona metodologik asosda tizimlashtirish, ularning ta'sir mexanizmlarini va empirik o'lchash imkoniyatlarini aniqlashdan iborat.

Mavzuning dolzarbligi. Mavzuning dolzarbligi bir necha o'zaro bog'liq jihat bilan izohlanadi.

Birinchidan, ijtimoiy-lisoniy jihat. O'zbekistonda davlat tilining nufuzini oshirishga qaratilgan izchil siyosat olib borilmoqda [3], ayni paytda xorijiy tillarni o'rganishni ommalashtirish bo'yicha keng ko'lamli chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda [4; 5]. Bu ikki yo'nalish bir-biriga zid emas, biroq o'smirning ongida ular ba'zan raqobatlashuvchi qadriyatlar sifatida idrok etilishi mumkin. Aynan shu idrokning psixologik mexanizmini o'rganish zarurati mavjud.

Ikkinchidan, yosh-psixologik jihat. O'smirlik davri identiklik inqirozi bilan tavsiflanadi: bu davrda shaxs turli ijtimoiy rollarni sinab ko'radi va o'ziga mos mansublikni tanlaydi [2; 6]. Ikki tilli muhitda bu tanlov lisoniy o'lchovni ham qamrab oladi. Tanlovning muvaffaqiyatli hal etilishi integrativ – ikkala madaniyatni birlashtiruvchi identiklikni, muvaffaqiyatsiz hal etilishi esa marginal yoki ziddiyatli identiklikni shakllantiradi.

Uchinchidan, ta'limga oid jihat. Ikki tilli ta'lim modellari o'smirning til kompetensiyasiga qanday ta'sir qilishi keng o'rganilgan, biroq ularning identiklikka ta'siri kam tadqiq etilgan. Holbuki U.Lambert ko'rsatganidek, ikki tilning o'zaro munosabati qo'shimcha (additiv) yoki ayiruvchi (subtraktiv) xarakterga ega bo'lishi mumkin: birinchi holatda ikkinchi til ona tilini to'ldiradi, ikkinchi holatda uning o'rnini siqib chiqaradi [7]. Aynan shu farq identiklikning yaxlitligi yoki parchalanishini belgilaydi.

To'rtinchidan, emotsional jihat. A.Pavlenko tadqiqotlarida ko'rsatilishicha, bilingval shaxs uchun tillarning emotsional "vazni" bir xil bo'lmaydi: odatda birinchi til hissiy jihatdan chuqurroq, ikkinchi til esa ancha "neytral" idrok etiladi [8]. Bu farq o'smirning o'z kechinmalarini ifodalash, yaqin munosabatlar o'rnatish va ichki nutq jarayonlariga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Beshinchidan, metodologik jihat. Milliy psixologiya fanida bilingval identiklikni o'lchash uchun moslashtirilgan va standartlashtirilgan vositalar deyarli yo'q. Xorijda ishlab chiqilgan metodikalar asosan migratsiya sharoitidagi ozchilik guruhlariga mo'ljallangan bo'lib, ularni bevosita ko'chirish O'zbekiston sharoitida noto'g'ri natijalar berishi mumkin.

Muammoning o'rganilganlik darajasi. Bilingval identiklik muammosining o'rganilishini uch yo'nalishga ajratish mumkin.

Birinchi yo'nalish – identiklikning umumiy nazariyasi. E.Erikson identiklikni shaxs rivojlanishining markaziy hosilasi sifatida ta'riflab, uning shakllanishi o'smirlik davriga to'g'ri kelishini asoslagan [2]. J.Marsia bu g'oyani operatsionallashtirib, identiklikning to'rt statusini – erishilgan identiklik, moratoriy, oldindan belgilangan identiklik va tarqoq identiklikni ajratdi [6]. H.Tajfel va J.Terner esa ijtimoiy identiklik nazariyasi doirasida shaxsning o'zini guruhga mansub deb bilishi uning o'zini baholashiga bevosita ta'sir qilishini ko'rsatdi [9]. Bu nazariyalar bilingval identiklikni tushunish uchun umumiy ramka beradi.

Ikkinchi yo'nalish – etnik va madaniy identiklik tadqiqotlari. J.Fini etnik identiklikning rivojlanish modelini ishlab

chiqib, uni o'ldiruvchi uchun ko'p guruhli etnik identiklik o'ldiruvchi taklif qildi [10]. J.Berri akkulturasiya strategiyalarining to'rt turini – integratsiya, assimilyatsiya, ajralish va marginalizatsiyani ajratdi va integratsiya strategiyasi eng yuqori psixologik moslashuv bilan bog'liqligini asoslab berdi [11]. V.Benet-Martines va J.Haritatos ikki madaniyatli identiklik integratsiyasi konsepsiyasini ilgari surib, ikki madaniyatga mansub shaxslar bu mansublikni bir-birini to'ldiruvchi yoki ziddiyatli deb idrok etishi mumkinligini ko'rsatdi [12].

Uchinchi yo'nalish – bilingvizmning psixologik jihatlarini. F.Grosjan bilingval shaxs "bitta tanadagi ikki monolingv" emasligini, uning til tizimlari yagona kommunikativ ehtiyojlar tuzilmasida taqsimlanganini asoslab berdi [1]. J.Kamins tillararo umumiy asos gipotezasini ilgari surib, ona tilida shakllangan kognitiv-akademik kompetensiya ikkinchi tilga ko'chishini ko'rsatdi [13]. E.Bialystok bilingvizmning ijroiya funksiyalarga ta'siri bo'yicha tadqiqotlarni umumlashtirdi [14]. So'nggi yillarda bilingval identiklikni bevosita o'rganuvchi empirik ishlar ham paydo bo'ldi: M.Laketa va hammualliflari Bolqon mintaqasidagi ozchilik guruhi o'smirlarida ikki madaniyatli identiklikning shakllanishiga lisoniy, affektiv, ota-onalik va ta'lim omillarining qo'shgan hissasini empirik tarzda baholadilar [15]. M.D.Safa va hammualliflari esa ikki madaniyatli identiklik bilan psixologik moslashuv o'rtasidagi bog'liqlikni meta-tahlil darajasida tekshirdilar [16].

O'zbekiston psixologiya fanida shaxs identikligi, etnopsixologik xususiyatlar va o'smirlar davri muammolari E.G.G'oziyev, V.M.Karimova, G.B.Shoumarov, Z.T.Nishonova va boshqa olimlarning ishlarida yoritilgan [17; 18; 19]. Shu bilan birga, bilingval identiklikni mustaqil tadqiqot predmeti sifatida ajratib, uning shakllanish omillarini tizimli o'rganishga bag'ishlangan ishlar kam. Aynan shu bo'shliq mazkur maqolaning ilmiy muammosini tashkil etadi.

Adabiyotlar tahlili. Adabiyotlar tahlili bilingval identiklik hodisasini tushuntirishda uch xil nazariy yondashuv mavjudligini ko'rsatadi.

Lingvistik-kompetentlik yondashuvi bilingval identiklikni til bilish darajasining hosilasi sifatida qaraydi: qaysi til yaxshiroq egallangan bo'lsa, shaxs o'zini o'sha lisoniy jamoaga mansub deb hisoblaydi. Bu yondashuv oddiy va o'lchanadigan bo'lsa-da, empirik ma'lumotlar bilan to'liq tasdiqlanmaydi: tadqiqotlar til bilish darajasi bilan madaniy mansublik hissi o'rtasidagi bog'liqlik odatda o'rtacha kuchda ekanligini ko'rsatadi [15]. Demak, kompetensiya zarur, ammo yetarli shart emas.

Ijtimoiy-guruhiy yondashuv identiklikni til jamoasiga mansublik orqali tushuntiradi. Ijtimoiy identiklik nazariyasiga ko'ra, shaxs o'zini ijobiy baholash ehtiyojidan kelib chiqib, ijtimoiy mavqei yuqoriroq guruhga mansublikni afzal ko'radi [9]. Shu sababli tillarning jamiyatdagi subyektiv prestiji bilingval identiklikning yo'nalishini belgilovchi muhim omilga aylanadi: prestiji past deb idrok etilgan til, hatto yaxshi bilinsa ham, identiklik asosi sifatida tanlanmasligi mumkin.

Ijtimoiy-madaniy (kontekstual) yondashuv identiklikni muayyan vaziyatda qayta qurib boriladigan dinamik hodisa sifatida qaraydi. Bu yondashuv doirasida kod almashtirish – muloqot jarayonida bir tildan boshqasiga o'tish – shunchaki lisoniy hodisa emas, balki identiklikni namoyon qilish vositasi sifatida talqin qilinadi [20]. O'smir tilni tanlash orqali o'zini qaysi jamoaga mansub deb ko'rsatishni ongsiz ravishda boshqaradi.

Uch yondashuvning qiyosiy tahlili shuni ko'rsatadiki, ularning har biri hodisaning bir qirrasini yoritadi: birinchisi – resursni, ikkinchisi – motivni, uchinchi – jarayonni. Mazkur maqolada ular birlashtirilib, bilingval identiklik uch komponentli tuzilma sifatida qaratiladi: kognitiv komponent (ikki til va madaniyat haqidagi bilim va tasavvurlar), affektiv komponent (ikki tilga nisbatan emotsional munosabat va mansublik hissi) hamda xulq-atvor komponenti (tillardan real foydalanish, kod almashtirish amaliyoti).

Me'yoriy-huquqiy kontekst ham tahlilning ajralmas qismidir. O'zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzini oshirishga qaratilgan chora-tadbirlar [3] bilan bir qatorda, xorijiy tillarni o'rganishni ommalashtirish bo'yicha alohida dastur qabul qilingan [4; 5]. Ushbu ikki yo'nalishning uyg'unlashuvi additiv bilingvizm uchun qulay ijtimoiy sharoit yaratadi, ya'ni ikkinchi tilni egallash ona tilining mavqeiini pasaytirmaydi. Bu jihat O'zbekiston vaziyatini migratsiya sharoitidagi ozchilik guruhlari kontekstidan sezilarli farqlaydi va xorijiy metodikalarni bevosita ko'chirishni cheklaydi.

Bilingval identiklikning tuzilmasi va shakllanish bosqichlari. Nazariy manbalar umumlashtirilib, bilingval identiklikning shakllanishini to'rt bosqichda tasvirlash mumkin. Bosqichlar yosh chegaralari qat'iy emas va individual sur'at sezilarli farq qiladi.

Birinci bosqich – lisoniy differentsiatsiya bosqichi (maktabgacha yosh). Bola ikki til mavjudligini anglaydi va ularni muloqot sharoitiga qarab farqlay boshlaydi: kim bilan qaysi tilda gapirish kerakligini o'zlashtiradi. Bu bosqichda identiklik hali shakllanmagan, mavjud bo'lgani – lisoniy vaziyatni farqlash ko'nikmasi.

Ikkinchi bosqich – lisoniy mansublikni anglash bosqichi (kichik maktab yoshi). Bola tilni ma'lum jamoaning belgisi sifatida idrok eta boshlaydi: "biz shu tilda gaplashamiz", "ular boshqa tilda gaplashadi". Shu bilan birga tillarning ijtimoiy bahosi ham o'zlashtiriladi, bu baho asosan oila va yaqin muhitdan qabul qilinadi.

Uchinchi bosqich – lisoniy-madaniy tanlov bosqichi (o'smirlar davri). Bu bosqich mazkur maqolaning markaziy predmeti hisoblanadi. O'smir ikki lisoniy makonga munosabatda o'z pozitsiyasini faol izlaydi, tengdoshlar guruhining til amaliyotiga sezgir bo'ladi, ba'zan bir tildan ataylab voz kechish yoki, aksincha, uni namoyishkorona qo'llash orqali o'z mustaqilligini ifodalaydi. Aynan shu davrda identiklik inqirozi lisoniy shaklda namoyon bo'lishi mumkin.

To'rtinchi bosqich – integratsiya yoki qutblanish bosqichi (ilk o'spirinlik). Tanlov natijasida identiklikning uch variantidan biri barqarorlashadi: integrativ variant (ikkala til ham "o'z" deb qabul qilinadi va vazifalar bo'yicha taqsimlanadi), dominant variant (bitta til yetakchi, ikkinchisi vosita sifatida saqlanadi) va ziddiyatli variant (ikkala tilga nisbatan ham to'liq mansublik hissi shakllanmaydi). Uchinchi variant J.Berri tasnifidagi marginalizatsiya holatiga yaqin bo'lib, psixologik moslashuvning eng past ko'rsatkichlari bilan bog'liq [11; 16].

Bosqichlar tahlili muhim xulosani beradi: bilingval identiklik avtomatik tarzda shakllanmaydi. Ikki tilli muhitning

mavjudligi faqat imkoniyat yaratadi, natija esa muhitda amal qiluvchi ijtimoiy-psixologik omillar majmuiga bog'liq bo'ladi. Shu sababli bu omillarni aniqlash va tizimlashtirish zarur.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot nazariy tahlil metodologiyasi doirasida bajarildi. Asosiy usullar: ilmiy adabiyotlarni tizimli tahlil qilish va umumlashtirish, tushunchalarni qiyosiy tahlil qilish hamda omillarni tasniflash.

Omillarni ajratishda ikki mezon qo'llanildi. Birinchi mezon – ta'sir darajasi: shaxsga nisbatan omilning joylashuvi bo'yicha makrodaraja (jamiyat va til siyosati), mezodaraja (oilalar, maktab, tengdoshlar guruhi) va mikrodaraja (shaxsning individual-psixologik xususiyatlari) ajratildi. Bunday taqsimot U.Bronfenbrennerning ekologik tizimlar nazariyasi mantig'iga mos keladi. Ikkinchi mezon – omilning empirik o'lchanishi imkoniyati: matritsaga faqat mavjud psixodiagnostik vositalar yoki aniq ko'rsatkichlar orqali operatsionallashtirilishi mumkin bo'lgan omillar kiritildi.

Har bir omil to'rt ustun bo'yicha tavsiflandi. Nazariy asos ustuni omilni tushuntiruvchi konsepsiyani ko'rsatadi. Ta'sir mexanizmi ustuni omil identifiklikka qanday yo'l bilan ta'sir qilishini bayon etadi – bu ustun eng muhim hisoblanadi, chunki mexanizmni bilish aralashuv nuqtasini aniqlash imkonini beradi. O'lchov vositasi ustuni omilni empirik tadqiqotda qanday qayd etish mumkinligini ko'rsatadi. Kutilayotgan natija ustuni esa omilning ijobiy qiymatlarida identifiklikning qaysi varianti shakllanishi ehtimolini qayd etadi.

Matritsani tuzishda uchta cheklovga amal qilindi: birinchidan, unga faqat ilmiy manbada tasdig'i bor omillar kiritildi; ikkinchidan, o'lchov vositalari ustunida faqat xalqaro amaliyotda keng qo'llaniladigan metodikalar ko'rsatildi; uchinchidan, kutilayotgan natija ustuni bashorat emas, balki nazariy kutilma sifatida talqin qilinishi kerak.

Omillar sonining o'nta bilan chegaralanishi ham metodologik qaror natijasidir. Adabiyotlarda bilingval identifiklikka ta'sir qiluvchi yigirmadan ortiq o'zgaruvchi tilga olinadi, biroq ularning bir qismi bir-birini takrorlaydi yoki umumiyroq omilning xususiy ko'rinishi hisoblanadi. Masalan, "ota-onaning ma'lumot darajasi", "oilaning ijtimoiy-iqtisodiy holati" va "ota-onaning til bilish darajasi" ko'rsatkichlari amalda oilaviy til siyosati omili orqali namoyon bo'ladi. Shu sababli matritsaga mustaqil ta'sir mexanizmiga ega bo'lgan omillarga kiritildi, hosila ko'rsatkichlar esa tegishli omilning tarkibiy qismi sifatida qaraldi. Bunday yondashuv matritsani ortiqcha murakkablashtirmasdan uning tahliliy imkoniyatini saqlab qolishga xizmat qiladi.

Omillarning o'zaro munosabati masalasi alohida izoh talab qiladi. Matritsa omillarni alohida qatorlarda keltirsa-da, ular real hayotda bir-biridan ajralgan holda ta'sir qilmaydi. Oilaviy til siyosati tengdoshlar guruhining ta'sirini kuchaytirishi yoki, aksincha, unga qarshi turishi mumkin; ta'lim muhitidagi til rejimi esa tillarning subyektiv prestijini o'zgartirishi mumkin. Shu sababli matritsa omillarning ro'yxati emas, balki ularning o'zaro ta'sirini tahlil qilish uchun tayyorlangan ishchi sxema sifatida qaralishi lozim. Omillar orasidagi ana shunday o'zaro bog'liqliklar keyingi bo'limga, jadval tahlili doirasida alohida ko'rib chiqiladi. Matritsa 1-jadvalda keltirilgan.

1-jadval. O'smirlarda bilingval identifiklik shakllanishining ijtimoiy-psixologik omillari matritsasi

Omil (daraja)	Nazariy asos	Ta'sir mexanizmi	O'lchov vositasi	Kutilayotgan natija
1. Davlat til siyosati va tillarning rasmiy maqomi (makro)	Ijtimoiy identifiklik nazariyasi; til siyosati konsepsiyalari [9]	Tilning rasmiy maqomi uning ijtimoiy prestijini belgilaydi; prestij esa o'smirlarning mansublikni tanlashidagi motivatsion asos bo'ladi	Me'yoriy hujjatlar tahlili; tillarning subyektiv prestijini baholash shkalasi	Tillar maqomi muvozanatli bo'lganda – additiv bilingvizm va integrativ identifiklik
2. Ta'lim muhitidagi til rejimi (mezo)	Additiv va subtraktiv bilingvizm konsepsiyasi [7]; tillararo umumiy asos gipotezasi [13]	Ta'lim tilining tanlanishi qaysi tilda kognitiv-akademik kompetensiya shakllanishini belgilaydi va shu til bilan bog'liq o'zini anglashni mustahkamlaydi	Ta'lim muassasasining til modeli tavsifi; akademik til kompetensiyasi sinovlari	Ona tili saqlangan holda ikkinchi til qo'shilsa – yaxlit, muvozanatli identifiklik
3. Oilaviy til siyosati (mezo)	Oilaviy til siyosati konsepsiyasi; ijtimoiy o'rganish nazariyasi	Oilada qaysi tilda muloqot qilinishi, ota-onaning tilga munosabati bola uchun birlamchi namuna va qadriyat manbai bo'ladi	Oilaviy til amaliyoti so'rovnomasi; ota-ona bilan tilga oid suhbat protokoli	Izchil va qo'llab-quvvatlovchi oilaviy siyosat – ona tiliga barqaror mansublik
4. Ota-onalarning etnik va lisoniy identifikligi (mezo)	Etnik identifiklikning rivojlanish modeli [10]	Ota-onaning o'z etnik mansubligini qanday qabul qilishi bolaga transmissiya orqali o'tadi	Ko'p guruhli etnik identifiklik o'lchovining ota-ona varianti	Ota-onada ijobiy etnik identifiklik – o'smirda ham barqaror mansublik
5. Tengdoshlar guruhi va guruh ichidagi til amaliyoti (mezo)	Referent guruh konsepsiyasi; ijtimoiy identifiklik nazariyasi [9]	O'smir uchun tengdoshlar guruhining til tanlovi mansublikning eng ko'rinarli belgisi bo'lib, guruhga qo'shilish uchun til xulq-atvori moslashtiriladi	Sotsiometriya; tengdoshlar ta'siriga qarshilik shkalasi; muloqot tilining kundalik qaydnomasi	Guruh ikki tilni ham qabul qilsa – kod almashtirishning erkin, ziddiyatsiz shakli
6. Tillarning subyektiv prestiji va stereotiplar (mezo)	Ijtimoiy identifiklik nazariyasi; til ustanovkalari tadqiqotlari [9; 20]	Past prestijli deb idrok etilgan til, hatto yaxshi bilinsa ham, identifiklik asosi sifatida rad etiladi – "yashirin bilingvizm" yuzaga keladi	Semantik differensial; til ustanovkalari so'rovnomasi	Prestij farqi kichik bo'lganda – ikkala tilga ham ochiq mansublik
7. Til kompetensiyasining	Bilingvizmning	Kompetensiya mustaqil	Til bilish darajasining o'z-	Yuqori kompetensiya

Omil (daraja)	Nazariy asos	Ta'sir mexanizmi	O'lchov vositasi	Kutilayotgan natija
darajasi (mikro)	to'ldiruvchilik tamoyili [1]; tillaro umumiy asos [13]	omil emas, vositachi o'zgaruvchi: u ishonchni oshirish orqali mansublik hissini kuchaytiradi, ammo uni o'zi yuzaga keltirmaydi	o'zini baholash shkalasi; obyektiv til testlari	boshqa qulay omillar bilan birga – integrativ identiklik
8. Tillarning emotsional vazni va ichki nutq tili (mikro)	Bilingvizm va emotsiyalar konsepsiyasi [8]	Birinchi til odatda hissiy jihatdan chuqurroq idrok etiladi; ichki nutq va tush ko'rish tili identiklikning "yashirin markazi"ni ko'rsatadi	Emotsional kontekstlarda til tanlovi so'rovnomasi; ichki nutq tili bo'yicha o'z-o'zini hisobot	Ikki til ham emotsional jihatdan "o'z" bo'lsa – yuqori integratsiya darajasi
9. Akkulturratsiya strategiyasi va madaniy moslashuv (mikro)	Akkulturratsiya strategiyalari modeli [11]; ikki madaniyatli identiklik integratsiyasi [12]	Integratsiya strategiyasini tanlagan o'smir ikkala madaniyatni bir-birini to'ldiruvchi deb idrok qiladi; marginalizatsiya esa ziddiyatli identiklikka olib keladi	Akkulturratsiya strategiyalari so'rovnomasi; ikki madaniyatli identiklik integratsiyasi shkalasi	Integratsiya – eng yuqori psixologik moslashuv va barqaror identiklik
10. Raqamli muhit va media iste'molining tili (mezo-mikro)	Media sotsializatsiya konsepsiyalari; til ustanovkalari tadqiqotlari	Raqamli kontent tili o'smir uchun norasmiy til muhitini yaratadi va tilning zamonaviylik bilan assotsiatsiyasini mustahkamlaydi	Media iste'moli kundaligi; kontent tili bo'yicha vaqt byudjeti tahlili	Ikki tilda muvozanatli iste'mol – tillarning funksional taqsimlanishi

Metodologik jadval tahlili. Matritsani ustunlar va darajalar kesimida tahlil qilish bir qator qonuniyatlarni ochib beradi.

Darajalar bo'yicha taqsimot tahlili shuni ko'rsatadiki, o'nta omilning oltitasi mezodarajaga – oila, maktab, tengdoshlar guruhi va media muhitiga tegishli. Bu tasodifiy emas: aynan mezodaraja o'smir uchun kundalik ijtimoiy voqelikni tashkil etadi. Makrodaraja omillari bevosita emas, balki mezodaraja orqali ta'sir qiladi: davlat til siyosati o'smirlarga maktabdagi til rejimi va oilaning tilga munosabati orqali yetib boradi. Bu xulosa amaliy ahamiyatga ega: bilingval identiklikni shakllantirishga qaratilgan har qanday psixologik-pedagogik ish aynan mezodarajada samarali bo'ladi.

Ta'sir mexanizmi ustuni tahlili uch xil mexanizmni ajratish imkonini beradi. Birinchi mexanizm – transmissiya: qadriyat va munosabatlarning kattalardan bolaga o'tishi (3- va 4-omillar). Ikkinchi mexanizm – ijtimoiy qiyoslash va mansublik: guruhga qo'shilish maqsadida til xulq-atvorini moslashtirish (5- va 6-omillar). Uchinchi mexanizm – ichki qayta ishlash: emotsional tajriba va akkulturratsiya strategiyasining shaxsiy tanlovi (8- va 9-omillar). Har bir mexanizm turlicha aralashuv usulini talab qiladi: transmissiya mexanizmi ota-onalar bilan ishlashni, ijtimoiy qiyoslash mexanizmi guruh bilan ishlashni, ichki qayta ishlash mexanizmi esa individual maslahatni taqozo etadi.

Til kompetensiyasi omilining matritsadagi o'rni alohida e'tiborga loyiq. An'anaviy tasavvurda u yetakchi omil deb qaraladi, biroq tahlil uning vositachi (mediator) o'zgaruvchi ekanligini ko'rsatadi: yuqori kompetensiya o'smirlarga tildan erkin foydalanish imkonini beradi, bu esa o'ziga ishonchni va guruhga qo'shilish ehtimolini oshiradi, natijada mansublik hissi mustahkamlanadi. Ya'ni kompetensiya identiklikka bevosita emas, ijtimoiy tajriba orqali ta'sir qiladi. Bu xulosa empirik tadqiqotlar bilan mos keladi: til bilish darajasi bilan madaniy mansublik o'rtasidagi bog'liqlik odatda o'rtacha kuchda bo'ladi [15].

O'lchov vositasi ustuni metodik muammoni ochib beradi. Ko'rsatilgan metodikalarning aksariyati xorijda ishlab chiqilgan va asosan migratsiya sharoitidagi ozchilik guruhlar uchun mo'ljallangan. O'zbekiston vaziyati esa printsiptial jihatdan boshqacha: bu yerda gap ko'chib kelgan ozchilik haqida emas, balki tarixan shakllangan ko'p tilli muhit va davlat siyosati darajasida qo'llab-quvvatlanayotgan xorijiy til o'rganish haqida bormoqda. Shu sababli metodikalarni bevosita tarjima qilish emas, madaniy moslashtirish va milliy tanlanmada qayta standartlashtirish talab etiladi.

Kutilayotgan natija ustuni bo'yicha umumiy tendensiya shundan iboratki, omillarning qulay qiymatlari deyarli barcha holatlarda integrativ identiklikka olib keladi. Biroq bu integratsiya avtomatik emas: u omillarning uyg'unligini talab qiladi. Agar oila bir tilni, maktab ikkinchi tilni, tengdoshlar guruhi esa uchinchi variantni qo'llab-quvvatlasa, o'smir qarama-qarshi talablar maydonida qoladi va bu ziddiyatli identiklik shakllanishining asosiy sababiga aylanadi.

Omillarni boshqarilish darajasi bo'yicha guruhlash amaliy jihatdan foydali. Birinchi guruh – psixologik-pedagogik ta'sir orqali o'zgartirish mumkin bo'lgan omillar (oilaviy til siyosati, ta'lim muhitidagi til rejimi, tillarga nisbatan ustanovkalar). Ikkinchi guruh – qisman boshqariladigan omillar (tengdoshlar guruhi, media iste'moli). Uchinchi guruh – berilgan sharoit sifatida qabul qilinadigan omillar (davlat til siyosati, oilaning etnik tarkibi). Amaliy ish birinchi guruhga qaratilishi, ikkinchisi hisobga olinishi, uchinchisi esa kontekst sifatida tahlil qilinishi lozim.

Muhokama. Olingan natijalarni muhokama qilishda uch masala ajralib turadi.

Birinchi masala – bilingval identiklikni "normadan chetlanish" sifatida emas, rivojlanish varianti sifatida talqin qilish. Bir vaqtlar bilingvizm bolaning kognitiv rivojlanishiga salbiy ta'sir qiladi degan qarash keng tarqalgan edi; keyingi tadqiqotlar bu qarashni rad etdi va ayrim ijroiya funksiyalarda bilingvallarning ustunligini ko'rsatdi [14]. Identiklik sohasida ham shunga o'xshash o'zgarish zarur: ikki lisoniy mansublik ziddiyat emas, balki shaxsning ijtimoiy repertuarini kengaytiruvchi resurs sifatida qaralishi kerak. Ziddiyat esa tilning o'zidan emas, uni o'rab turgan ijtimoiy munosabatlardan kelib chiqadi.

Ikkinchi masala – O'zbekiston kontekstining o'ziga xosligi. Xalqaro adabiyotdagi bilingval identiklik tadqiqotlarining asosiy qismi migratsiya va ozchilik guruhlarini sharoitida o'tkazilgan, u yerda ikkinchi tilni egallash ko'pincha ona tilining siqib chiqarilishi bilan kechadi [11; 16]. O'zbekistonda esa davlat tilining mavqeini mustahkamlash va xorijiy tillarni o'rganish bir vaqtda, bir-birini inkor etmagan holda olib borilmoqda [3; 4; 5]. Bu additiv bilingvizm uchun qulay sharoit bo'lib, mahalliy empirik tadqiqotlar xorijiy natijalardan farqli manzarani ko'rsatishi mumkin. Shu sababli xorijiy xulosalarni mexanik ko'chirish emas, ularni milliy sharoitda qayta tekshirish zarur.

Uchinchi masala – metodik ta'minot. Bilingval identiklikni o'lchash uchun kamida uchta blokdan iborat vosita kerak: lisoniy amaliyot bloki (qaysi tilda, kim bilan, qanday vaziyatlarda muloqot qilinadi), mansublik bloki (o'zini qaysi lisoniy-madaniy jamoaga mansub deb hisoblaydi) va emotsional munosabat bloki (har bir tilga nisbatan hissiy baho). Bunday vositaning o'zbek tilidagi varianti ishlab chiqilishi va Buxoro, Toshkent, Qoraqalpog'iston kabi turli lisoniy vaziyatga ega hududlarda standartlashtirilishi keyingi tadqiqotlarning ustuvor vazifasi hisoblanadi.

Tadqiqotning cheklovlarini ham qayd etish lozim. Maqola nazariy tahlilga asoslangan bo'lib, unda keltirilgan omillar tizimi empirik tekshiruvdan o'tkazilmagan. Matritsadagi baholar ekspert xarakteriga ega. Keyingi bosqichda ko'p tilli muhitda yashovchi o'smirlar tanlanmasida omillarning identiklik ko'rsatkichlari bilan bog'liqligini korrelyatsion va regression tahlil orqali tekshirish, shuningdek til kompetensiyasining vositachi roli gipotezasini mediatsion tahlil usullari bilan sinash ko'zda tutiladi.

Xulosa va takliflar. O'tkazilgan nazariy tahlil quyidagi xulosalarni chiqarish imkonini berdi.

Birinchidan, bilingval identiklik til bilish darajasining hosilasi emas, balki kognitiv, affektiv va xulq-atvor komponentlaridan iborat mustaqil ijtimoiy-psixologik tuzilmadir. Uning shakllanishi o'smirlar davrining markaziy vazifasi – umumiy identiklikni shakllantirish bilan uzviy bog'liq.

Ikkinchidan, bilingval identiklikka ta'sir qiluvchi o'nta asosiy omil ajratildi va ular makro, mezo hamda mikro darajalarga taqsimlandi. Omillarning aksariyati mezodarajaga tegishli bo'lib, bu amaliy ishning asosiy nuqtasi aynan oila, maktab va tengdoshlar guruhi ekanligini ko'rsatadi.

Uchinchidan, til kompetensiyasi identiklikka bevosita emas, ijtimoiy tajriba orqali ta'sir ko'rsatuvchi vositachi o'zgaruvchi sifatida talqin qilinishi asoslandi.

To'rtinchidan, ziddiyatli bilingval identiklikning asosiy sababi tilning o'zi emas, balki oila, maktab va tengdoshlar guruhi qo'yayotgan lisoniy talablarning nomuvofiqligi ekanligi aniqlandi.

Aniqlangan qonuniyatlardan kelib chiqib quyidagi takliflar ilgari suriladi:

1) o'smirlarda bilingval identiklikni o'lchash uchun lisoniy amaliyot, mansublik va emotsional munosabat bloklaridan iborat mualliflik so'rovnomasini ishlab chiqish va uni turli lisoniy vaziyatga ega hududlarda standartlashtirish;

2) ta'lim muassasalarida psixologlari uchun oilaviy til siyosati bo'yicha ota-onalar bilan ishlash metodikasini yaratish, unda ona tilini saqlagan holda ikkinchi tilni egallash tamoyilini asosiy g'oya qilib olish;

3) o'smirlar bilan olib boriladigan tarbiyaviy ishlarda tillarga nisbatan stereotiplarni muhokama qiladigan, ko'p tillilikni resurs sifatida taqdim etadigan trening dasturlarini joriy etish;

4) ikki tilli ta'lim modellari baholashda til kompetensiyasi ko'rsatkichlari bilan bir qatorda o'quvchilarning lisoniy-madaniy mansublik ko'rsatkichlarini ham hisobga olish;

5) bilingval identiklik va psixologik moslashuv o'rtasidagi bog'liqlikni O'zbekiston tanlanmasida empirik tekshirish, mediatsion va moderatsion modellarni qo'llash;

6) mavzu bo'yicha fanlararo tadqiqot guruhini – psixolog, sotsiolog va pedagoglarni birlashtirgan ilmiy hamkorlikni tashkil etish.

Mazkur takliflarning amalga oshirilishi o'smirlarda ko'p tillilikni shaxs rivojlanishining resursiga aylantirish, lisoniy asosdagi ichki ziddiyatlarning oldini olish va ta'lim jarayonini psixologik jihatdan asoslangan tarzda tashkil etish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

- [1] Grosjean F. Bilingual: Life and Reality. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 2010. – 276 p.
- [2] Erikson E.H. Identity: Youth and Crisis. – New York: W.W. Norton & Company, 1968. – 336 p.
- [3] O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 20-oktabrdagi PF-6084-son "Mamlakatimizda o'zbek tilini yanada rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoni. – URL: <https://lex.uz/docs/-5058351>
- [4] O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 19-maydagi PQ-5117-son "O'zbekiston Respublikasida xorijiy tillarni o'rganishni ommalashtirish faoliyatini sifat jihatidan yangi bosqichga olib chiqish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori. – URL: <https://lex.uz/docs/-5426736>
- [5] O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2021-yil 19-maydagi 312-son "Xorijiy tillarni o'rganishni ommalashtirishni samarali tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori. – URL: <https://lex.uz/docs/-5431845>
- [6] Marcia J.E. Development and validation of ego-identity status // Journal of Personality and Social Psychology. – 1966. – Vol. 3, No. 5. – P. 551–558.
- [7] Lambert W.E. Culture and language as factors in learning and education // Education of Immigrant Students. – Toronto: OISE, 1975. – P. 55–83.
- [8] Pavlenko A. Emotions and Multilingualism. – Cambridge: Cambridge University Press, 2005. – 320 p.
- [9] Tajfel H., Turner J.C. The social identity theory of intergroup behaviour // Psychology of Intergroup Relations. –

Chicago: Nelson-Hall, 1986. – P. 7–24.

[10] Phinney J.S. The Multigroup Ethnic Identity Measure: A new scale for use with diverse groups // Journal of Adolescent Research. – 1992. – Vol. 7, No. 2. – P. 156–176.

[11] Berry J.W. Immigration, acculturation, and adaptation // Applied Psychology: An International Review. – 1997. – Vol. 46, No. 1. – P. 5–68.

[12] Benet-Martínez V., Haritatos J. Bicultural Identity Integration (BII): Components and psychosocial antecedents // Journal of Personality. – 2005. – Vol. 73, No. 4. – P. 1015–1050.

[13] Cummins J. Language, Power and Pedagogy: Bilingual Children in the Crossfire. – Clevedon: Multilingual Matters, 2000. – 309 p.

[14] Bialystok E. The bilingual adaptation: How minds accommodate experience // Psychological Bulletin. – 2017. – Vol. 143, No. 3. – P. 233–262.

[15] Laketa A. et al. Linguistic, affective, parental, and educational contributions to the bicultural identity development of Balkan minority adolescents // Journal of Research on Adolescence. – 2023. – Vol. 33, No. 4.

[16] Safa M.D., Long Y., Umaña-Taylor A.J. Bicultural identity and adjustment among ethnoracially minoritized and immigrant adolescents // International Journal of Behavioral Development. – 2024. – Vol. 48, No. 2.

[17] G'oziyev E.G'. Umumiy psixologiya. – Toshkent: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2010.

[18] Karimova V.M. Ijtimoiy psixologiya asoslari. – Toshkent: O'zbekiston, 2012.

[19] Shoumarov G'.B., Nishonova Z.T. va boshqalar. Oila psixologiyasi. – Toshkent: Sharq, 2008.

[20] Edwards J. Language and Identity: An Introduction. – Cambridge: Cambridge University Press, 2009. – 314 p.

[21] Baker C., Wright W.E. Foundations of Bilingual Education and Bilingualism. – 7th ed. – Bristol: Multilingual Matters, 2021. – 528 p.

[22] Hamers J.F., Blanc M.H.A. Bilinguality and Bilingualism. – 2nd ed. – Cambridge: Cambridge University Press, 2000. – 468 p.